ISSN 2278-8808 SJIF 2015: 5.403
An International Peer Reviewed & Referred
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL
FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

बहुविध सांस्कृतिकता जोपासण्यासाठी संगीत, नृत्य, नाटय, चित्र इ. कलाप्रकाराशी संबंधित आशयाची उपयुक्तता आणि उप□म

प्रा.डॉ.राजेंद्र पोपटराव चव्हाण *(63-68)*
सौ. निर्मलाताई थोपटे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय व संशोधन केंद्र□भोर

SRJIS IMPACT FACTOR SJIF 2015: 5.401
Date of Issue Release: 04/03/2017,
Volume: SRJIS, Jan-Feb, 2017, 4/30

Scholarly Research Journal's is licensed Based on a work at www.srjis.com

१. प्रस्तावना

बहुविध सांस्कृतिकता ही संज्ञा समाज या संकल्पनेशी संबंधित आहे ज्या समुहात विविध प्रकारच्या भाषा बोलणारे विविध पंथाचे□धर्माचे जातीचे लोक राहतात. विश्वास उपासना□कला□रूढी□परंपरा□नीती नियम क्षमता आणि सवयी या संदर्भात या समाजामध्येच ही विविधता□विविध संस्कृतीच्या रूपाने अस्तित्वात असते. अशा अनेक संस्कृती भाषा□जीवनपद्धती या दृष्टीने विभिन्न असल्यातरी एकत्र राहतात त्यावेळी त्याला समाजातील बहुविध सांस्कृतिकता संबोधले जाते.

संपूर्ण जगाचा विचार केला तर ६८०० प्रचलित भाषांपैकी २२६१ भाषा लिहिली जातात आणि एकूण जगात १३ प्रमुख धर्म आहेत. तसेच प्रत्येक भौगोलिक व सामाजिक वातावरणाशी संबंधित अनेक संस्कृती निर्माण झालेले आहेत. वेगवेगळया संस्कृतीचे एकत्रीकरण होऊन काही नव्या संस्कृतीची घडण होते तर काही काळाच्या ओघात लुप्त ही होतात.

महाराष्ट्रातील केवळ पुणे या एकाच शहराचा सांस्कृतिक विविधतेसंदर्भात विचार केला तर त्याची माहिती खालील प्रमाणे सांगता येते.

पुण्यामध्ये एकूण लोकसंख्येच्या केवळ ३८% इतकीच स्थानिक मराठी लोकांची संख्या आहे. एकूण पुणे शहराच्या एकूण लोकसंख्येची. सद्यस्थिती खालील प्रमाणे आहे.

अ.□.	लोकसंख्या □सांस्कृतिक क्र भाषा संदर्भानुसार □	अंदाजे संख्या
१	स्थानिक मराठी लोक	३८%
२	उत्तर भारतीय□गुजराथी□राजस्थानी□बिहारी□मध्यप्रदेश यांसह हिंदी भाषिक	२०%
३	मुस्लीम संस्कृती	१०%
४	तामिळी	०५%
५	तेलगू	०५%
६	कन्नड	०५%
७	केरळीय	०४%
८	खिश्चन संस्कृती □युरोपिअन□	०५%
९	बंगाली क्र अफिकन	०२ %
१०	समिश्र संस्कृती	०६ %

यावरून असे सिद्ध होते कि पुण्यासारख्या शहरात देखील शिक्षण क्षेत्राच्या यशस्वितेसाठी, सामाजिक सलोखा व शांतता यासाठी बहुविध सांस्कृतिकता या घटकाचा विचार करून सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक उपक्रम आयोजित करावे लागतील आणि त्यासाठी आशय ही ठरवावा लागेल.

२.शिक्षण आणि बहुविध सांस्कृतिक यांचा संबंध

आपल्या देशाच वैशिष्ये म्हणजे 'विविधतेतील एकता हे आहे. शिक्षण प्रक्रियेशी संबंधीत सर्व घटकांनी आपल्या देशाचे हे वैशिष्टय जपले पाहिजे. शिक्षणातून सर्व संस्कृतीचा आदर, त्यातील चांगल्या बाबींचा पुरस्कार, वाईटाचा त्याग या क्रिया घडणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने विदयार्थी, शिक्षक, अभ्यासक्रम, आशय हे सर्व घटक बहुविध सांस्कृतिकतेशी जोडलेले असावेत. विविध संस्कृतीतील संगीत, नृत्य, नाटय आणि कला यांचा परिचय शालेय वयातच विदयार्थ्यांना झाल्यास विदयार्थ्यांचे व्यक्तिमत्व समृध्द तर होईलच त्याबरोबर त्याच्यात देशातील सर्व धर्म, जाती प्रांत, भाषा याबद्दल अत्मियता निर्माण होईल, पर्यायाने समाज व राष्ट्राची प्रगती होऊ शकेल.

३. बहुविध सांस्कृतिकता जोपासण्याची आवश्यकता

मानवाने जीवानाच्या प्रत्येक क्षेत्रात जी प्रगती केली आहे. त्यांचे श्रेय सर्जनशीलता या मानवी गुणवैशिष्टयास आहे त्यातून भाषा, काव्य, संगीत, साहित्य, विविध कला, धर्म, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान इत्यादी, सर्व शास्त्रे निर्माण झाली. निसर्ग मानव निर्मीत नसला तरी संस्कृती आणि सांस्कृतिक विविधता जोपासण्याचे श्रेय मानवाचे आहे. विविध कलाप्रकारांच्या संदर्भात ही सांस्कृतिक विविधता ठळकपणे अनुभवास येते. कलेपासून आनंद निर्मिती होते म्हणून बालकांपासून वृदधांपर्यंत सर्वानांच कला आवडते. ज्यांना काही कलाप्रकार निर्माण करता येत असतील तर त्यांना निर्मितीमधील आनंद मिळवता येतो. परंतु ज्यांना कलाप्रकार अवगत नसतात त्यांना कलावंताचे कलाप्रकार पाहून कलास्वादाचा आनंद मिळवता येतो. कलेच्या आस्वादात धर्म, भाषा, वंश, प्रांत यांचा अडथळा ही पार होत असतो म्हणून तर दक्षिणात्य भाषेतील 'कोलावरी' डी हे गीत जगातील असंख्य भाषेत ध्वनिमुद्रीत केले गेले.

जगभरातील विविध प्रसार माध्यमे, साहित्य, चित्रपट नाटके यांची सांस्कृतिक देवाण घेवाण सुरू असते. वैज्ञानिक व औदयोगिक क्रांतीमुळे व्यावसायिक, सांस्कृतिक आर्थिक हितसंबंधामुळे जगभर बहुविध सांस्कृतिकता ही संकल्पना स्विकारली गेली आहे. जगभरातील विविध धर्म, विविध भाषा, सण, कला व साहित्य यांचेशी संबंधित आशय जाणून घेण्याची उत्सुकता सर्वांमध्ये वाढलेली आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम' वृत्तीचे पालन करणे. सांस्कृतिक सहिष्णूता ठेवणे, स्वःताच्या व इतरांच्या संस्कृतिचा सन्मान करणे यातून शांततामय व सहकार्य वृत्ती असलेल्या समाजाची निर्मिती होऊ शकेल. त्यासाठी आवश्यक असणारा आशय, संगीत, नृत्य नाटय आणि कला प्रकारातून समाजात रूजवता येईल.

४. बहुविध सांस्कृतिकतेशी संबंधित कला प्रकारांचे विश्लेषण

अ.क्र.	कला	माध्यम	साधन
१	संगीत	स्वर क्र स्वर यंत्र	वादये इ.
२	नृत्य	मुद्राभिनय	शरीर
३	नाटय	अभिनय	नट, संहिता इ.
४	चित्रकला	रेषा, आकार, प्रीत	रंग, ब्रश, कॅनव्हान्स इ.

५	शिल्पकला	दगड□लाकूड□धातू माती इ.	छिन्नी□हातोडा इ.
६	साहित्य	अर्थपूर्ण शब्द	लेखणी कागद इ.

४.१ चित्र□चित्राचे माध्यम□चित्रांचे प्रकार यासंबंधीचा आशय

चित्र म्हणजे व्दिमित पृष्ठभागावर रंग□रेषादी द्रव्यांच्या साहाय्याने निर्माण केलेली आभासात्मक प्रतिमा या प्रतिमेला लांबी आणि रूंदी ही दोन परिमाणे असतात. कुंचला□पेन्सिल□एक चारकोल□जलरंग□तैलरंग ही चित्रकलेची साधनद्रव्ये चित्रफलकावर हाताळणा□या चित्रकाराच्या कौशल्यातून चित्रात माध्यम बनतात चित्राचे वास्तववादी□अभिव्यक्तीवादी आणि अमूर्त असे प्रकार आहेत. वास्तववादी चित्रात दृश्य डोळयांना जसे दिसते तसे चितारण्यावर भर दिलेला असतो. अभिव्यक्तीवादी चित्रात डोळयांना दिसणा□या दृश्यापेक्षा कलावंताला भारलेल्या अनुभवांच्या अभिव्यक्तीला महत्व असते. चित्रकलेच्या वाटचालीत आदिमानवाची गुहाचित्रे ते विज्ञान संस्कृतीपर्यंत अनेक टप्पे पडतात.

४.१.१ भारतीय चित्रकलेतील बहुविधा सांस्कृतिकता

भारतीय चित्रकलेत मध्ययुगात अजिंठा चित्रशैली प्रचलित होती. बौद्ध जातकथांची चित्रे□हिंदू मंदीरावरील पुराणकथेतील चित्रे□ग्रंथाच्या हस्तलिखितातील लघुचित्रशैली याव्दारे विविध धर्म□पंथाची तत्वज्ञाने□प्रचार आणि प्रसार म्हणजेच बहुविध सांस्कृतिकतेचे एका अर्थाने दर्शन घडते. लोकचित्रांमधील रांगोळी□मेंदीचित्रे यातील चित्रकलेचा प्रवाह जनसमान्यांच्या रूपाने सतत वाहता राहीला. रूपभेद□प्रमाण□भार लावण्ययोजना□सदृश्य आणि रंगभेद हे चित्रांचे सहा घटक भारतीय चित्रकलेत प्रमाणभूत मानण्यात आले. राजाश्रयप्राप्त मोगल लघुचित्रशैली तंजावर चित्रशैली□ब्रिटीश काळातील कंपनीशैली□टागोर□सालोमन यांची नवभारतीय शैली अशा भारतीय चित्रकलेच्या परंपरेला बहुविध सांस्कृतिकतेची पार्श्वभूमी लाभलेली आहे.

४.२ संगीत□भारतीय संगीत प्रकार या संबंधीचा आशय

आपले जीवन आणि संगीत हया दोन्हीचा परस्परांशी फार जवळचा संबंध आहे. सकाळी झोपेतून उठविणारा घडयाळाचा गजर□जात्यावरच्या ओव्या□देवळातील अभंग व आरत्या□बैलांच्या गळयातील घुंगराचा आवाज□रेडिओ□दूरदर्श न आणि चित्रपटांव्दारे ऐकले जाणारे संगीत ही सगळी संगीताची विविध रूपे आहेत. माणसाच्या आयुष्यातून संगीत वजा केले तर ते आयुष्य अतिशय कंटाळवाणे निरस बनेल.

व्याख्या □संगीत ही एक कला असून त्यामध्ये सुंदर ध्वनीच्या निर्मितीव्दारे कानाला सुखद अशा सुंदर आणि बुद्धीला आनंद देणा□या रचना केल्या जातात. □वर्ल्ड बुक डिक्शनरी□

४.२.१ भारतीय संगीतातील बहुसांस्कृतिकता

भारतीय संगीतामध्ये भारताच्या विविध प्रदेशामध्ये समृद्ध अशा लोकसंगीताच्या परंपरेमधून समाजजीवन चालीरितींचे वैविध्य□लोकसमजूती यांचे समग्रतेने दर्शन घडते. आईची अंगाई□ओव्या□विविध सण उत्सवातील म्हणावयाची गाणी□यामध्ये प्रत्येक राज्यात□प्रांतात□विभागात भाषानिहाय लक्षणीय भिन्नता आढळून येते. या लोकसंगीताशिवाय भारतीय संगीताचे तीन प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत.

 ISSN 2278-8808, SJIF 5.403

१. सुगम संगीत □भावगीत□भक्तीगीते□सिनेसंगीत□नाटयगीत□गजल

२. उपशास्त्रीय संगीत □ठुमरी□दादरा□कजरी□चैती□होरी □गायन प्रकार□

३. शास्त्रीय संगीत □१□दक्षिण भारत कर्नाटक संगीत

२□उत्तर हिंदुस्थानी संगीत

वादय संगीतासाठीची वादये

अ.□.	वादयांची रचना क्र तांत्रिकता	वादयांची नावे
१	गजाने वाजवायची वादये	सारंगी□व्हायोलिन
२	तंतूवादये □नखाचा वापर□	सतार□सरोद□वीणा□एकतारी
३	सुषिर वादये □हवेचा वापर□	बासरी□हार्मोनियम
४	घनवादये □धातू वापर□	चिपळी□जलतरंग□झांज
५	अवनध्द वादये □कातडीवापर□	पखवाज□मृंदग□तबला□डफ□ढोल□ताशा

४.३ नृत्य आणि भारतीय नृत्यकलाप्रकार या संबंधीचा आशय

नृत्य म्हणजे ताल वलींच्या व्दारे व अभिनयाच्या बरोबर हस्तसंचालन व पदसंचालन यातीन अंगाची केलेली डौलदार□सौंदर्यपूर्ण हालचाल भावनांचा सुंदर अविष्कार नृत्यातून होतो.नृत्यकलेत शरीराच्या हालचालीचे जे दर्शन घडते त्याला चलन म्हणतात त्याच बरोबर रसभाव निर्माण करणा□या अभिनयाला नृत्यकला म्हणतात. त्याव्दारे अर्थपूर्ण प्रसंग रंगविण्यात येतात. या प्रसंग निर्मितीत सांकेतिक देहबोली विशेषतः हाताचा पंजा व बोटांच्या विविध रचनांच्या मुद्रांचा वापर होतो.

४.३.१ भारतीय नृत्यकलेतील बहुविध सांस्कृतिकता

भारतीय नृत्यांमध्ये संगीत साथ अत्यंत महत्वाचे काम बजावत असते. उत्तर भारतीय आणि कर्नाटकी या दोन्ही संगीत पध्द्ती भारतीय नृत्यशैली वापरतात. नृत्यशैली□संगीत□प्रमुख तंत्र□शैलीला प्राधान्य देणारा प्रदेश या दृष्टीने खालील प्रमाणे वर्गीकरण करता येते.

भारतीय नृत्य प्रकारांचे वर्गीकरण

अ.□.	नृत्यप्रकार	संलग्न संगीत शैली	प्रमुख तंत्र	प्राधान्य प्रदेश क्र राज्य
१	मणिपुरी	संकीर्तन संगीत	समूह	ईशान्य भारत □आसाम□
२	ओडिसी	उत्तर भारतीय	एकल	ओडिसा □पूर्वांचल □
३	कुचिपुडी	कर्नाटकी	कथानाटय	दक्षिण भारत □कुचिपुडी□
४	भरतनाटयम	कर्नाटकी	एकल	दक्षिण भारत □तंजावर□
५	कथकली	कर्नाटकी	कथानाटय	केरळ
६	मोहिनी अट्टम	कर्नाटक	एकल	दक्षिण भारत
७	कथ्थक	उत्तर भारतीय	एकल	उत्तरप्रदेश □हिंडिया□

या सर्व भारतीय नृत्यप्रकारात भौगोलिक दृष्टया व भाषिक दृष्टया फरक असला तरी सर्वांची मूलतत्वे सारखी आहेत.

४.४ नाटक □नाटयाचे प्रकार या संबंधीचा आशय

नाटकांची भरतमूनी यांनी केलेली व्याख्या □त्रैलोक्याच्या भावभावनांचे प्रगटीकरण म्हणजे नाटक

नाटक ही दृक श्राव्य स्वरूपाची संमिश्र कला आहे. नाटकाची लिखित संहिता आणि त्याचा प्रयोगरूप अविष्कार या दोन्ही अंगांनी नाटकाचा विचार करावा लागतो. नैराश्य□प्रकाश योजना□वेशभूषा□रंगभूषा□हावभाव □अभिनय□□ ध्वनीयंत्रणा□संवाद□पात्रे कथानक अशा विविध घटकांच्या संघटनेतून नाटकाचा आकृतीबंध तयार होतो.

नाटकाचे आशयानुसार होणारे□प्रकार सामाजिक□राजकीय□ऐतिहासिक□दलित ग्रामीण□स्त्री वादी□वास्तववादी□पौराणिक नाटक

नाटकाच्या रचना व अविष्करण तंत्रानुसार होणारे प्रकार □शोकात्मिका□पथनात्य एकांकिका□प्रहसन□नभोनाटय□मेली ड्रामा□ नाटयछटा□संगीत नाटक□सुखात्मिका

४.४.१ भारतीय नाटयकलेतील बहुविध सांस्कृतिकता

प्राचीन काळापासून भारतात नाटयपरंपरा अस्तित्वात होती. भास शुद्रक□कालिदास□भवभूती असे महत्त्वाचे संस्कृत नाटककार सुरूवातीच्या दहा शतकात होऊन गेले त्यानंतर पुढील प्रमाणे प्रादेशिक भाषांतील पारंपारिक रंगभूमी अस्तित्वात होती.

नाटयप्रकार	**प्रांत**
भागवतमेळा	तामिळनाडू
दशावतार	कोकण
कठपुतली	राजस्थान
कुरवंजी	तंजावर
नौटंकी□ख्याल	उत्तर प्रदेश
भवई	गुजराथ
तमाशा	महाराष्ट्र
यात्रा	बंगाल
भांडजश्न	काश्मिर
भुर्राकथा	आंध्रप्रदेश
अंकिया नाट	आसाम
बंदीनाट	ओरिसा
विदेसिमा	विहार
यक्षगान क्र गोम्बेयाट्टा	कर्नाटक
□रियाला	हिमाचल प्रदेश

इ.स १८१८ नंतर इंग्रजीराजवटीत संस्कृत व इंग्रजी भाषांतरीत नाटके आली मात्र देशावरोवरच महाराष्ट्राचे सांस्कृतिक लोकजीवन त्यापूर्वी लोकनाटयांच्या रूपाने समृद्ध होते. सादरीकरणाशी संबंधित गोंधळ□पोवाडा□सुंबरान□ लावणी□जागरण□भराड□ललित□भारूड□दंडार इत्यादी लोकनाटये □लोकगीते यांनी समाजाला मनोरंजना भक्ती□प्रबोधन□ आणि स्फूर्ती यांची देणगी दिली.

५ .बहविध सांस्कृतिकता जोपासण्यासाठीचा कलाविषयक आशय आणि संबंधित शैक्षणिक उपक्रम

१□संगीत उपक्रम

१ . विविध संस्कृतीतील लोकगीते व लोकसंगीताचे कार्यक्रम ऐकणे

२ . कवितांचे चालीवर गायन करण्याची स्पर्धा घेणे .

३ . संगीत विदयालयाला भेट देऊन तेथील प्रशिक्षणाची माहिती घेणे .

४ . विविध संगीत वादयांचा विदयार्थ्यांना परिचय करून देणे .

५ . लोक संगीताशी संबंधित कलाप्रकाराची माहिती विदयार्थ्यांकडून गोळा करणे .

६ . लोककलाप्रकाराच्या कार्यक्रमाचे आयोजन करणे

७ . संगीत बद्ध केलेली भावगीते कवितांच्या ध्वनीफितीक्र चित्रफिती ऐकविणे क्र दाखविणे .

२□नृत्य उपक्रम

१ . विविध प्रांतातील नृत्यप्रकारांच्या स्पर्धा घेणे .

२ . विविध संस्कृतीच्या सण आणि उत्सवांची माहिती देणे .

३ . विविध नृत्यप्रकाराच्या चित्रांचा समावेश असलेली पोष्टर स्पर्धा घेणे .

४ . सुप्रसिध्द शास्त्रीय नर्तक किंवा नर्तक किंवा नृत्यांगना यांच्या कार्यक्रमाचे आयोजन करणे .

५ . नृत्यकलेच्या प्रशिक्षकांची प्रकट मुलाखत घेणे .

३□नाटय उपक्रम

१ . विविध भाषांतील नाटककार व त्यांची नाटके यांचा तक्ता बनविणे .

२ . विविध विषयातील लघुनाटिका□पथनाटये□एकांकिका□नाटयछटा यामध्ये विद्यार्थ्यांना सहभागी होण्यास प्रवृत्त करणे .

३ . नाटयवाचनाच्या आणि नाटयअभिनयाच्या वैयक्तिक स्पर्धा घेणे .

४ . नाटयलेखक व कलावंत यांचे अनुभव कथन कार्यक्रम आयोजित करणे .

५ . रेडिओ□सी .डी .प्लेअर व्दारे नाटके दाखवणे .

४□चित्रकला उपक्रम

१□चित्रकला दालनास भेटीचा कार्यक्रम आयोजित करणे . २□चित्रकाराचे चित्रकला प्रात्यक्षिक आयोजित करणे . ३□ एस .सी .आर .टी .ई .च्या सहकार्याने शैक्षणिक साहित्य निर्मिती व चित्रकला अभ्यास वर्गाचे आयोजन करण .

संदर्भसूची

आरवाडे शांतीनाथ□वृंक □कला□मूलतत्वे आणि आस्वाद□पुणे गो . म . राणे प्रकशन .
केतकर गोदावरी□भरताचे नाटयशास्त्र□मुंबई पॉप्युलर प्रकाशन .
रानडे अशोक दामोदर□संगीताचे सौदर्यशास्त्र□मुंबई□बीज प्रकाशन .
साने पांडुरंग भारतीय संस्कृती पुणे□कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन
कला शिक्षक हस्तपुस्तिका□इयत्ता चौथी म . रा . पाठयपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ□पुणे .